

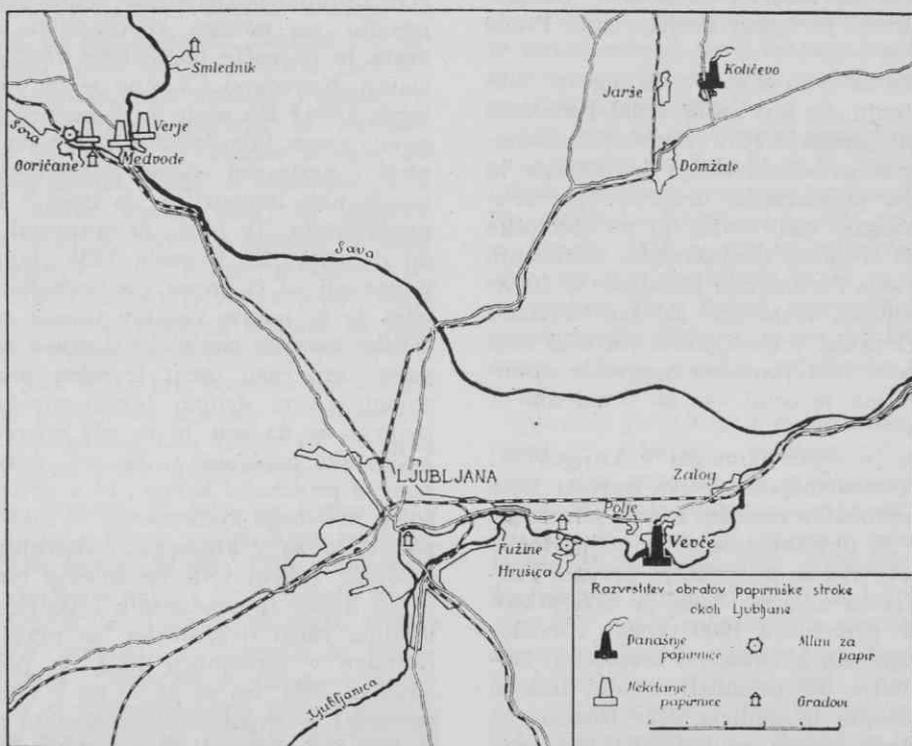
TOVARNA PAPIRJA KOLIČEVO MED LETI 1920 IN 1960

JOŽE ŠORN

Znano je, da je do razpada habsburške monarhije in nastanka kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev prišlo proti koncu leta 1918. Prav nastanek nove kraljevine, ene izmed držav, ki so se organizirale na ruševinah starega cesarstva, je omogočil — gledano v luči zgodovine industrializacije — še večji razmah kapitalizma na tistem delu slovenske zemlje, ki se je vključil v Jugoslavijo.

Ta članek, ki ima predvsem krajevnazgodovinski značaj, želi orisati historiat enega izmed podjetij, ki so ga zgradili po prevratu blizu Domžal in je močno spremenilo socialno

v knjigoveško obrt in kmalu postal delovodja v knjigoveznici znanega ljubljanskega tiskarskega podjetja Kleinmayr & Bamberg.¹ Ker je videl, da se dá spričo konjunktore za knjigoveško in kartonažno stroko doseči veliko več kot samo solidno delovodsko mesto, se je najprej osamosvojil. Samostojnost je dosegel leta 1883 tako, da je organiziral svojo lastno sicer skromno knjigoveznico v hiši na Poljanski cesti št. 10. Pozneje je delavnico premestil v večje prostore v hiši Gradišče št. 10, od tod pa v hišo, ki se drži glavne pošte na današnji Titovi cesti.²

Nekdanji in sedanji obrati industrije papirja v ljubljanski okolici

strukturo ondotnega prebivalstva. Bilo je last ljubljanskega industrialca Frana Bonača, ki je pričel svojo podjetniško pot kot knjigovez, torej kot obrtnik, so mu pa prav ugodne okoliščine v času med obema vojnoma omogočile, da se je povzpел v vrh slovenskih kapitalistov. Zanimivo je, da je tovarnar ves čas svoje aktivnosti obratoval manj s svojimi lastnimi finančnimi sredstvi, bolj pa z bančnim kapitalom.

Vsekakor je treba pričeti s knjigoveznico. Nekaj pred letom 1860 je vstopil Ivan Bonač

Tu je delavnica pod njegovim vodstvom dobro napredovala, saj je od prvotnih 5 pomočnikov naraslo število v nekaj letih na 16 knjigovezov. Okoli leta 1890 se je iz obrti razvila že kar manjša manufaktura. Leta 1897 se je Ivan Bonač preselil v Maličevo hišo na današnji Titovi cesti št. 5. Tu je obrat že mogel povečati: poleg knjigoveznice je vzpostavil še kartonažo. Da bi razširil in pospešil proizvodnjo, je kupil elektromotor in ga vgradil med kartonažne stroje.³ Na ta način je izšla iz manufakture skromna tovarna, ki je

leta 1901 zaposlovala že 25 delovnih moči. Prav takrat je podjetnik razširil tudi svojo trgovino s papirjem na drobno v trgovino na debelo. Zaradi opisane povečane dejavnosti je dal protokolirati 30. maja 1903 firmo »Ivan Bonač, trgovina s papirjem na debelo in drobno, knjigovezniški in kartonažni obrt«. ⁴ Vsega skupaj je tedaj delalo zanj v vseh obratih okoli 50 delovnih moči.

Konjunktura za kartonažna dela je terjala svoje nove ločene prostore. V ta namen je podjetnik kupil leta 1906 zemljišče ob današnji Čufarjevi in Kotnikovi ulici. Takoj je pričel zidati stavbo za samostojno *kartonažno tovarno*. S tem je postal fabrikant. Razliko je poudaril tudi tako, da je dal 20. julija 1907 vpisati na sodišču posebno firmo z naslovom »Ljubljanska kartonažna tovarna I. Bonač«. Kot prokurista je vpisal svojega sina Frana Bonača. ⁵

V ostalem se Ivan Bonač ni odtegoval javnemu življenju. Še kot knjigoveški pomočnik je postal 30. januarja 1879 predsednik znanega ljubljanskega »Delavskega bolniškega in invalidskega podpornega društva« (to društvo je obsegalo tudi člane, ki so ideološko bili pristaši socialno demokratsko obarvanih naukov Nemca Ferdinanda Lassalla); to funkcijo je opravljal vrsto let. ⁶ Že kot tovarnar je leta 1911 prišel v ljubljanski občinski svet na kandidatni listi Narodno napredne stranke. Naprednjak je ostal vse do smrti dne 4. julija 1920.

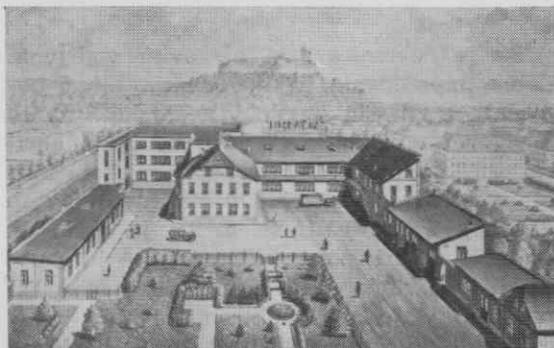
Sin Fran je očetu pomagal v knjigoveški delavnici že s štirinajstim letom starosti. Leta 1895 je odpotoval v nemško mesto z imenom Cera, kjer je obiskoval šolo za knjigoveško umetno obrt. ⁷ Ko se je vrnil, je prevzel vodstvo kartonažne tovarne. Tako je bila protokolirana 23. septembra 1909 tvrdka z naslovom »Ljubljanska kartonažna tovarna I. Bonač sin«. Letno so predelali v njej mnogo lepenke, kartona in papirja. Ker tovarna ni imela lastnega obrata za izdelavo teh arti-

klov, je bila seveda vezana na uvoz oziroma nakup drugje. Zato je bila ekonomsko povsem utemeljena in logična misel, da se prej ko mogoče organizira lastna tovarna lepenke, kartona in papirja.

Oče je na družbeni lestvici prišel le do majhnega tovarnarja in občinskega svetovalca, sin pa se je povzpел precej višje. Od 12. junija 1921 do 31. januarja 1935 je bil Fran Bonač član upravnega sveta Ljubljanske kreditne banke d. d. v Ljubljani, kot njen upravni svetnik je bil imenovan 15. aprila 1926 tudi v upravni svet Združenih papirnic Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani. Ko je pod konec tega leta umrl dr. Karel Triller (ta je bil predsednik upravnega sveta Združenih papirnic od 1920 dalje), je vodstvo Ljubljanske kreditne banke prav Bonača izvolilo za novega predsednika upravnega sveta te največje papirniške družbe v Jugoslaviji. Navedeno funkcijo je imel do 22. oktobra 1934. ⁸ Ko se je 2. decembra 1926 ustanovila zveza jugoslovanskih proizvajalcev papirja z naslovom »Savez papir i karton proizvajajuće industrije«, so izvolili Bonača za predsednika. Te posle je opravljal podjetnik do demisije 20. avgusta 1935; takrat so ga imenovali za častnega predsednika (član Saveza je še naprej ostal v imenu svoje količevske tovarne papirja). ⁹ Razume se, da je v vsem tem času dobil izvrsten pregled nad zmogljivostmi drugih jugoslovanskih tovarn papirja in da mu je to pri spopolnjevanju količevske papirnice prišlo zelo prav: v glavnem je proizvajal karton, ki v državi ni imel sploh nobenega konkurenta, in take vrste papirjev, ki se v Jugoslaviji skorajda niso izdelovali. Potem tudi ne smemo pozabiti, da je bil Bonač še predsednik Ljubljanskega velesejma skozi dvajset let, se pravi od prve razstave v septembru 1921 do poslednje v oktobru 1941, ko se je — že v okupacijskih razmerah — organizirala poslednja razstava. ¹⁰ Podjetnik je bil tudi član vodstva ljubljanske borze za blago in vrednote od njenega začetka v letu 1924 dalje.

Bonačev dvig v vrhove jugoslovanskih industrialcev se more ponazoriti z naslednjimi številkami, ki govore o vrednosti njegovih glavnih premičnin in nepremičnin, proizvodjalnih sredstev in drugih objektov: ¹¹

Objekt	Vrednost (din)
Kartonažna tovarna Ljubljana	13,000.000
Tovarna papirja Količevo	56,000.000
Tovarna celuloze Videm	50,000.000
Vila »Beli dvor« Bled	2,000.000
Vila v Ljubljani	1,000.000
Skupaj	122,000.000

Kartonažna tovarna v Ljubljani leta 1940

Komisijski popis premoženja se je izpeljal oziroma sklenil in podpisal 1. januarja 1941, ko je Jugoslavija že čutila inflacijo in ko je okupacija tako rekoč že trkala na vrata. Komisija je tudi sicer vrednotila iz varnostnih razlogov vse objekte in proizvodjalna sredstva višje, kot pa je bila njihova nabavna cena.

Kdo vse je predstavljal »papirniško« okolje, v katerem je deloval Bonač? Industrija papirja, kartona, lepenke, lesovine in celuloze je tik pred okupacijo 1941 štela deset podjetij. Sedem izmed njih se je utemeljilo pred prvo svetovno vojno, tri pa v času med obema vojnama. Izmed teh sta bili le dve večji — in obe je ustanovil Fran Bonač. Navedeno skupino 10 podjetij so sestavljale: 1. Združene papirnice Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani; 2. Bratje Piatnik, tovarna za dokumentni in kartni papir, Radeče pri Zidanem mostu (prav do osvoboditve last avstrijskega kapitala, last družine Piatnik); 3. Sladkogorska tovarna papirja in lepenke, Sladki vrh ob Muri; 4. Charles Moline, tovarna lesnih lepenk, Tržič na Gorenjskem; 5. Ceršaška tovarna lesnih snovi in lepenke, Ceršak ob Muri; 6. Tovarna lepenke in lesovine, Prevalje; 7. Artur Perger, gozdarska industrija, Mislinja. Po prvi svetovni vojni so bile zgrajene: 8. Tovarna lepenke in lesovine Edvard Pogačnik, Brezno ob Dravi (organizirana leta 1931), kot Bonačev kapital pa: 9. Tovarna papirja in kartona I. Bonač sin, Količevo (utemeljena leta 1920); 10. Tovarna celuloze Videm-Krško (ustanovljena l. 1938).

Ceršaška tovarna je bila do konca prve svetovne vojne v rokah avstrijskega kapitala. Zato je Fran Bonač že leta 1919 organiziral družbo z omejeno zavezo za prevzem te tovarne; v družbi je bil glavni deležnik. Potem je leta 1937 utemeljil v Zagrebu še kartonažno tovarno »Dvoraček & drug« z namenom, da bi si ustvaril enega izmed glavnih odjemalcev količevskega papirja, kartona in lepenke, da pa bi se osamosvojil glede celuloze in jo prodajal tudi drugim, je zgradil še tovarno celuloze.

Ker bo sledil historiat količevske papirnice v posebnem poglavju, naj se na tem mestu odmeri nekaj odstavkov še *Tovarni celuloze v Vidmu*. Do leta 1940 so proizvodjali celulozo v vsej Jugoslaviji le trije obrati: Goričane (last Združenih papirnic), poseben objekt Zagrebačke dioničke tvornice papira in pa tovarna celuloze v Drvarju. V Goričanah so jo izdelovali zgolj za potrebe Združenih papirnic samih; celulozni obrat zagrebške tovarne je sam komaj kril potrebe svojega podjetja, Drvar je prodajal svojo celulozo v glavnem

Tovarna celuloze v Vidmu, leta 1940

v tujino. Vse druge tovarne papirja so bile vezane na uvoz tuje celuloze, čeprav bi mogel Drvar v znatni meri kriti domače potrebe. Prav zaradi kupovanja celuloze v tujini se je Bonač odločil, da si bo sam postavil tovarno celuloze. Odločil se je za lokacijo v Vidmu pri Krškem ob Savi.¹²

Ker sam ni imel vsega denarja, je organiziral manjšo družbo, ki se je imenovala »Celuloza, družba z omejeno zavezo, Ljubljana«. Na sodišču v Ljubljani je bila protokolirana v avgustu 1938 z osnovno glavnico 2.000.000 dinarjev. Kot družabnik je bil na prvem mestu vpisan Fran Bonač, potem Marica Bonač poročena dr. Pehani, nato Lia Bonač poročena Pothorn, končno ljubljanska podružnica Jugobanke.¹³

Tovarna je pričela z redno proizvodnjo beljene in nebeljene celuloze s 1. januarjem 1940. Vse naprave je gnala parna turbina 1000 KM. Maksimalna zmogljivost tovarne je znašala spocetka 600 vagonov celuloze letno. Podjetnik je nameraval postaviti v tovarno še poseben stroj, ki bi le za izvoz izdeloval specialni papir za zavijanje pomaranč, limon in drugih južnih sadežev. Vso strojno opremo za to je že naročil v Nemčiji, toda vse skupaj je prehitela vojna. Strojna naprava je obležala v Warmbrunnu v Šleziji in le brusilnica lesa je prispela v tovarno še pred kapitulacijo Jugoslavije.¹⁴

S tem, da je steklo delo v Vidmu, je močno narasla poraba celuloznega lesa. Samo papirništvo v Sloveniji je porabilo naslednje količine takega lesa:

Petletja	Poprečna količina v m ³	Petletja	Poprečna količina v m ³
1870—1875	1.104	1906—1910	25.990
1876—1880	2.112	1911—1915	20.867
1881—1885	6.404	1916—1920	15.698
1886—1890	8.602	1921—1925	34.366
1891—1895	21.657	1926—1930	40.716
1896—1900	26.705	1931—1935	56.727
1901—1905	28.343	1936—1940	94.179
		1941—1945	67.192

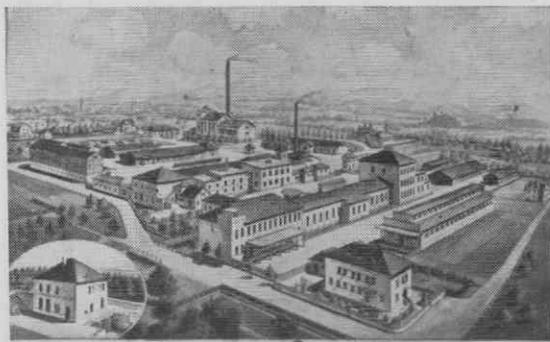
Pri analiziranju te tabele naj pripomnim, da ima petletje 1891—1895 tak velik skok potrošnje celuloznega lesa zato, ker so pričeli leta 1890 izdelovati v Goričanah prvič celulozo, da pripada drugi veliki skok potrošnje petletju 1921—1925 zato, ker je leta 1924 stekla v tovarni na Vevčah velebrusilnica lesa, in da gre končno tretji dvig na račun tovarne celuloze v Vidmu, kjer so poskusno obratovali že konec leta 1939.¹⁵

Kmalu po okupaciji Slovenije so namerali Nemci preurediti videmsko celuloznico v obrat za proizvodnjo sestavnih delov za letala. V ta namen so hoteli demontirati in odpeljati stroje za proizvodnjo celuloze. Da bi tovarno rešil zase in po osvoboditvi eksploatiral podjetje z nezmanjšano kapaciteto dalje, je Bonač navidezno prepisal 75 % deležev pri tovarni na ime svoje hčerke Hilde, ki je bila poročena z mariborskim tovarnarjem Ernestom Ehrlichom, sicer nemškim državljanom. S tem je pravno postala tovarna nemška privatna last in ni bila zaplenjena kot tuje »državi in ljudstvu sovražno premoženje«. Mesec dni pred koncem vojne in okupacije je bilo podjetje notarsko spet prepisano in vrnjeno na ime Frana Bonača.¹⁶

TOVARNA PAPIRJA KOLIČEVO

V neposredni bližini današnje količevske tovarne papirja je deloval v poslednjih letih preteklega stoletja valjni mlin. Njegov lastnik je bila trgovska družba, vpisana v register 17. januarja 1894 z naslovom »Jožef Hočevnar & Comp., valjni mlin na Količevem«. Prvi deležnik je bil ljubljanski trgovec Hočevnar, drugi pa Edvard Šmarda s Količevega. Firmo so črtali iz registra 12. decembra 1900, ker je mlin pogorel.¹⁷

Leta 1913 je Fran Bonač kupil od količevskega kmeta Hočevnarja za 10.000 kron približno 10 ha zemlje, vodo in vodno moč, pogoreli mlin in majhno žago. Ker je dobil od

Tovarna papirja na Količevem leta 1937

očeta učinkovitega premoženja le 75.000 kron, si je nadaljnji potrební kapital sposobil pri Kmetijski posojilnici. Zemljo, ki ni bila določena za zidavo tovarne, je spremenil v njive in del zemljišča tudi pogozd¹. Za dobavo strojev se je dogovarjal z znano tvrdko Voith. Vendar mu je graditev tovarne preprečil izbruh prve svetovne vojne, sam Bonač pa je čas od avgusta 1914 do konca 1918 prebil na fronti.¹⁸

Po vrnitvi je nadaljeval z gradnjo tovarne za lepenko. Leta 1920 je bila tovarna sezidana. Najprej se je pričela proizvodnja sive in specialne lepenke. Delali so na dveh Voithovih strojih za lepenko, naslednjega leta so dokupili še dva taka stroja. Zmogljivost vseh štirih je znašala skupno okoli 4 tone lepenke v 24 urah. Glavna surovina za proizvodnjo lepenke je bil star papir oziroma papirni odpadki.¹⁹ Zaradi znatne konjunktore je delo dobro uspevalo. Kolikor je podjetniku zmanjkalo kredita za nadaljnje širjenje proizvodnje, je sproti najemal bančna posojila. Kmalu so pričeli proizvajati tudi barvaste lepenke v raznih kvalitetah; zaradi tega je bil montiran še peti lepenčni stroj. Ker se je delo tovarne kar precej razširilo in se ta ni mogla več šteti za del ljubljanske kartonažne tovarne, je podjetnik poudaril njeno samostojnost tako, da jo je dal protokolirati 26. oktobra 1923 kot »podružnico v Količevem«.²⁰

Tovarnar je dobro vedel, da se v Jugoslaviji ne proizvaja dovolj lahkih ali tenkogramskih papirjev in da bo dobro uspeval, če bo temeljito izkoristil to vrzel. Ogromna večina jugoslovanske proizvodnje papirja je bila namreč usmerjena v pisalne, tiskovne in ovojne papirje. Zato je zlahka izračunal, da bo še najbolj rentabilen, če se bo usmeril v izdelavo klobučnega, svilnatega, krep, toaletnega ter servietnega papirja in staničevinske vate za obveze. Odločil se je kupiti v Nemčiji rabljen papirni stroj delovne širine 1400 mm. V količevsko tovarno ga je vgradil leta 1924 in z njim takoj pričel proizvajati take papirje. Ta stroj za papir je bil prvi, zato so ga na kratko imenovali PS I. Proizvodna hitrost mu je bila 40 do 80 m papirja na minuto ali 500 do 600 kg v 8 urah pri tanjših papirjih, 600 do 1000 kg v istem času pri debelejših papirjih.

Kartona v Jugoslaviji ni nihče proizvajal. Celó Bonač sam je moral za svojo kartonažno tovarno uvažati tuj karton. Povpraševanje po njem je bilo tudi sicer zelo veliko: tobačna tovarna v Ljubljani je želela za embaliranje cigaret fin bel karton, podobno tudi skopska tobačna tovarna; železnica je potrebovala

karton za vozne karte; tovarna cikorijske in kavne nadomestkov »Frank« v Zagrebu je potrebovala močan karton za embalaranje namesto tenkih deščic za zaboječke. Torej reflektantov dovolj in kot na dlani je bilo, da se bo vsak kartonski stroj hitro rentiral. Z znatnim bančnim posojilom je kupil fabrikant v Nemčiji močan papirni stroj, ki ga je neka tamkajšnja tovarna hotela zamenjati zaradi neustrezne širine. Znana firma Bruderhaus v Reutlingenu mu ga je predelala tako, da je bil sposoben tudi za proizvodnjo 540 g/m² težkega kartona (poleg 54 g/m² težkega papirja). Ta kartonski stroj ali KS je stekel na Količevem še v letu 1927. Imel je 1700 mm delovne širine; renovirali so ga leta 1936. Njegova proizvodnja je znašala maksimalno 15 ton kartona dnevno, poganjal pa ga je parni stroj 80 KM znamke Flottmann.

Nekaj let, potem, ko je stekel KS, je zajela svetovna gospodarska kriza tudi Jugoslavijo. Videti je, da Količevega ni mogla močnejše načeti, kajti tovarnar je kupil pri firmi Bruderhaus prav leta 1932 še drugi stroj za proizvodnjo papirja ali PS II za ceno 2.800.000 dinarjev (zaradi krize so bile cene nižje!). Namenjen je bil izdelavi raznih finih tenkih pa tudi drugih boljših papirjev. Montirali so ga v posebni dvorani, kjer je stekel v začetku leta 1933. Imel je delovno širino 2200 mm in je obratoval na električni pogon.

Ob tej priložnosti naj spregovorimo nekaj več besed o elektrocentralah količevske papirnice. Ker je bila vodna moč Mlinščice, levega rokava Kamniške Bistrice, pri tovarni šibka, je industrialec kupil leta 1922 od prvega gornjega soseda Škrjanca žago in tamkajšnjo vodno moč. Gladina vode je bila namreč pri Škrjancu za 6 m višja od gladine pri tovarni. Tvrdka Voith je po podjetnikovi zamisli izdelala načrt za združitev obeh vodnih padcev po podzemski betonski cevi premera 120 cm. S tem se je ustvaril dovolj velik padec za pogon Voithove turbine 120 KM (hidrocentrala Količevo I). Cev je bila speljana naravnost čez travnike v dolžini približno 480 m. Da bi tovarna dobivala dovolj čisto vodo za izdelavo lepenke, papirja in kartona, so izkopali še dva vodnjaka s po 25 m globine.

Dne 30. junija 1926 je Bonač kupil od tovarne »Titan« v Kamniku licenco za hidrocentralo »Bistrice« na Duplici in 1,5 ha veliko zemljišče za 60.000 din. Elektrarno in oba že imenovana kanala so pričeli graditi takoj 1926. leta. Elektrarna je dobila dve Francisovi turbini z regulatorjema, dva generatorja in en velik transformator; to je stalo 1.140.000

dinarjev. S proizvodnjo električne energije je pričela Duplica v letu 1927.

Že naslednjega leta je bila takoj južno od tovarne postavljena za črpalko še manjša hidrocentrala z vertikalno Francisovo turbino, ki je delovala avtomatično. Bila je edina aparaturna, ki so jo za Količevo izdelale ljubljanske Strojne tovarne in livarne.²¹

Kot zadnja je prišla v pogon kalorična centrala v sami tovarni. Zgrajena je bila l. 1929. Takoj so montirali tudi parni kotel s pritiskom 25 atmosfer, ki je proizvedel 5000 kg pare na uro. S tem je bila zaključena gradnja energetskih naprav. Njihova moč je znašala:

Hidrocentrala Količevo I	120 KM
Hidrocentrala Duplica	320 KM
Hidrocentrala Količevo II	50 KM
Kalorična centrala Količevo	600 KM
Lokomobila Lanz	110 KM
Skupaj	1200 KM

Vsa ta moč plus delavci (o njih bo govoril pozneje) so proizvedli papirja, kartona, lepenke in lesovine (vse v vagonih; 1 vagon je 10 ton), kakor sledi:²²

Leto	Papir	Karton	Lepenka	Lesovina	St. zaposl.
1927	51		70		
1928	62	50	69		
1929	70	182	58		
1930	73	200	60		
1931	65	198	48		270
1932	97	161	44		
1933	?	?	29		
1934	100	180	40		191
1935	90	150	30		194
1936	110	215	42		204
1937	198	236	47		219
1938	245	300	52		200
1939	290	342	54		266
1940	284	412	61	71	272
1941	227?	?	?	?	238?
1942	170?	?	?	?	?
1943	114?	?	?	?	?
1944	43?	?	?	?	?
1945	?	?	?	?	293
1946	?	?	?	?	360
1947	197	350	93	42	424
1948	239	388	107	76	454
1949	251	434	115	70	468
1950	225	442	124	83	457
1951	243	406	133	84	420
1952	209	403	61	75	380
1953	247	500	110	61	396
1954	228	508	115	56	415
1955	263	556	167	62	447
1956	268	578	163	58	455
1957	298	603	166	71	463
1958	294	612	162	86	464
1959	306	636	176	75	476
1960	309	784	167	67	533

Razpredelnica nam pove, da je samo nekaj let v začetku tovarna proizvajala več papirja kot pa kartona, pozneje pa je bilo prav obrat-

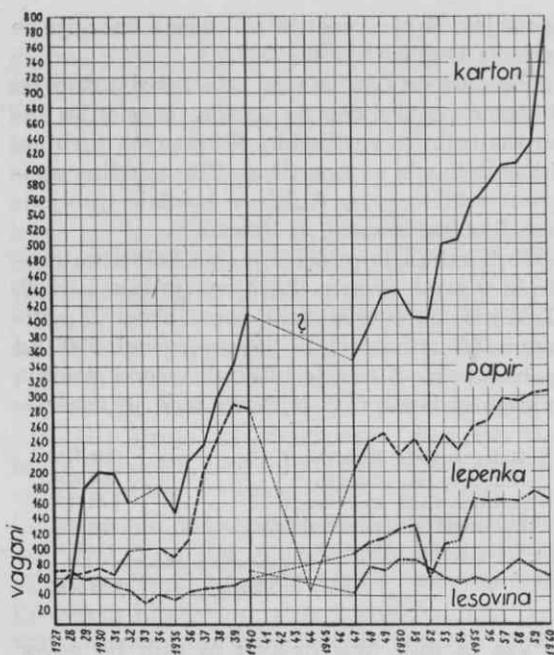

Diagram proizvodnje 1927—1960. Proizvodnja med obema srednjima debelima črtama (31. XII. 1940 — 31. XII. 1947) je pikčasta, ker podatki niso zanesljivi

no. Zato bi je pravzaprav ne smeli imenovati »tovarna papirja«, ampak »tovarna kartona«. Če izvzamemo leto 1933, ko ni podatkov o proizvodnji, vidimo, da nam manjkajo podatki zlasti za čas okupacije 1941—1945. To je razumljivo, ker je ob osvoboditvi okupator za seboj uničil precej dokumentov, kolikor jih ni propadlo iz drugačnih razlogov. Prav zanimivo je, da je dolga vrsta srednjih in majhnih podjetij zgubila podatke o proizvodnji za isti čas (kolikor jih seveda okupator ni zaprl).

Količevska papirnica je oddaljena 3 km severno od železniške postaje Domžale. Prvotno je tovarna sploh komunicirala samo z Domžalami in to z vozmi na konjsko vprego. Šele leta 1940 je fabrikant kupil od Majdičeve tovarne svet med železniško postajo Jarše in papirnico, da bi na njem postavil industrijski tir do tja in most čez Bistrico. To bi bila najugodnejša zveza, ker leži papirnica le 1100 m vzhodno od imenovane postaje. Okupacija je preprečila izvedbo načrta.²³ Tir je pričel funkcionirati šele v februarju 1948.²⁴

*

Ena izmed značilnosti visoko razvite kapitalistične industrije je bila tudi ta, da so se večkrat tovarne, ki so proizvajale isto blago, združile na osnovi posebne pogodbe v specifično organizacijo ali združbo, kjer so se dogovorile, da si ne bodo konkurirale, da bodo proizvajale samo toliko blaga, kolikor se jim

ga določi in samo tiste vrste izdelkov, ki se jim diktirajo, dalje da ne bodo postavljale novih strojev brez privoljenja združbe itd. Tudi cene izdelkov so bile dogovorjene. To vse je bilo narejeno z namenom, da bi združba monopolno obvladovala tržišče in na njem gospodarila po svojih načelih. Taka organizacija se je imenovala kartel, pogodba pa, ki so jo sklenile in podpisale, kartelna pogodba (latinsko: carta = pogodba).

Tovarne papirja so se, podobno kot tovarne mnogih drugih industrijskih panog, kartelirale že pred prvo svetovno vojno, še v času habsburške monarhije. Ta način preprečevanja konkurence in določanja največje proizvodnje za posamezne tovarne-podpisnice se je po prevratu v stari Jugoslaviji ne samo nadaljeval, ampak tudi razširil in poglobil, ker je bila mednarodna konkurenca sedaj precej večja kot nekdanj.

Bonač sam je prvič vstopil v jugoslovanski kartel papirja v maju 1934, torej v času krize. Ne zaradi tenkogramskih papirjev, temveč zaradi PS II, ki je proizvajal tudi beli plakatni papir in papir za kopije na pisalnih strojih, najfinejši ovojni papir (za bele lekarniške vrečke, za zavijanje zdravil) in podobno. Zaradi nekega spora je čez deset mesecev izstopil iz kartela, ne da bi ga mogle njegove sankcije bistveno prizadeti.

V letih pred drugo svetovno vojno so bile razmere na tržišču že težje in manj pregledne. Zato so tovarne papirja pristopile k novemu kartelu. Najobsežnejša in najtemeljitejša kartelna pogodba je pričela veljati s 1. januarjem 1938. Fran Bonač je podpisal pogodbo v aprilu 1939. Njegov kartelirani kontingent je obsegal skupno 200 vagonov papirja in kartona, to se pravi, nekako 33% ali $\frac{1}{3}$ njegove takratne proizvodnje (ne všteti lepenke, ki se ni nikoli kartelirala). Končno so Bonaču priznali ob vstopu tudi pravico, da sme v svoji tovarni celuloze v Vidmu postaviti še en stroj za papir. Na njem, bi proizvajal le papir za izvoz (le-ta ni bil karteliran) in bi tako domačih cen ne kvaril.

Razen domačih so obstajale tudi mednarodne kartelne pogodbe. Tako so morali skleniti domači kapitalisti dogovor tudi z nemškimi tovarnami papirja, kjer so določali količine papirja, ki jih sme nemška industrija uvoziti v Jugoslavijo. Pogodba jugoslovanskega kartela z nemškim kartelom je veljala od 24. aprila 1939 do 30. junija 1940. O tekočih zadevah, izvirajočih iz tega dogovora, je razpravljal poseben izvršilni odbor. Izvršilni odbor domačega kartela so sestavljali Fran Bonač, Bjelinski iz Zagrebačke dioničke tvornice

papira in Rankić iz tovarne papirja v Čačku. Nemci so prav tako postavili tri delegate. Kmalu po napadu nacistične Nemčije na Jugoslavijo sta postala tako domači kot tuji kartel »brezpredmetna« in torej brez veljave.²⁵

Okupacija. Na tem mestu se ne moremo lotiti opisa vseh faktorjev, ki so pripeljali do razsula stare Jugoslavije, do okupacije tudi slovenske zemlje in do vznika oboroženega boja proti okupatorju pod zastavo Komunistične partije Jugoslavije. Pred očmi imamo skromnejši cilj: zasledovati delo količevske papirnice v času več kot štiriletne okupacije na osnovi nekaterih pomembnejših dokumentov.

Ob okupaciji Gorenjske so nacisti zaplenili količevsko papirnico kot »staats- und volksfeindliches Vermögen« (državi in ljudstvu sovražno premoženje). Tovarno, ki je ves čas okupacije formalno nosila naslov »Papier- und Pappenfabrik J. Bonač Sohn, Kolitschou, Post Domschale«, so vodili posebni rajhovski zaupniki; najbolj znan je bil neki Simonitsch, rojen leta 1908 v Münchenu, pristojen pa v Celovec.

Proizvodnja med okupacijo ni natančno znana, ker so vse knjige uničene. Nekajkratni napadi partizanov so močno ovirali proizvodnjo; zlasti negativno je delovalo uničenje transformatorja dupliške hidrocentrale poleti l. 1944. Delavci sami so oskrbovali okoliške partizane s klobučevino, papirjem in podobnim materialom. Močno se je čutila tudi pasivna resistenca: volja do dela je padala iz leta v leto. Le ceni se, da je proizvodnja v letu 1941 padla za 20 % v primeri z letom 1940, v letu 1942 za 40 % v primeri z istim letom, v letu 1943 za 60 % in leta 1944 celo že za 85 % v primeri z zadnjim mirnim letom pred okupacijo. V poslednjih štirih mesecih pred osvoboditvijo je tovarna domala ves čas stala, nekaj tudi zaradi pomanjkanja surovin (celuloze, lesa, premoga ipd.).

Največ papirja, prodanega v tujino, je odšlo v tako imenovano »Nezavisno državo Hrvatsko«, manj v »ljubljsko pokrajino«. Tako so — po oceni — prodali (v vagonih):²⁶

Leto	Dežela	Papir	Karton	Lepenka
1943	Hrvatska	39	70	14
	lj. pokrajina	26	9	6
1944	Hrvatska	52	10	15
	lj. pokrajina	24	6	2
1945	Hrvatska	—	—	2
	lj. pokrajina	3	—	2

Tovarna po osvoboditvi. Poslednjih nekaj tednov pred osvoboditvijo je delo v tovarni že povsem mirovalo. Osvoboditev sama je prinesla, kot že vemo, nacionalizacijo in socializ-

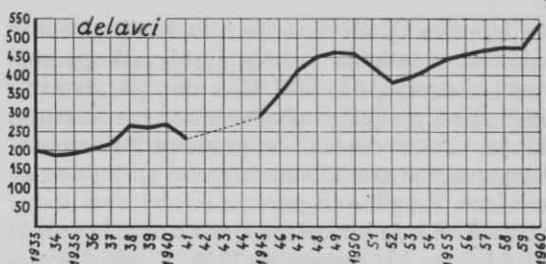

Diagram zaposlenih delavcev 1933—1960. Značilna za leta po osvoboditvi je »grba« v letih 1945—1952; poznajo jo tudi mnoge druge tovarne

zacijo vseh jugoslovanskih sredstev za proizvodnjo.

Prva naloga je bila, čimprej pričeti s proizvodnjo, se pravi, popraviti in pregledati stroje, očistiti vse prostore, dobiti surovine, predvsem pa organizirati delo, to je, priklicati delavce, vzpostaviti tehnično in komercialno službo in podobno. Za očiščevalna in druga dela so dodelili količevski tovarni 12 nemških vojnih ujetnikov.

Na ta način je mogel steči že pred sredino junija 1945 najprej PS I, za njim pa lepenčni oddelek. Takrat je že bilo spet zaposlenih 175 delavcev. Zadnje dni junija so dali v pogon še PS II. V teku septembra se je urejal tudi KS, ki je pričel normalno obratovati šele novembra 1945.²⁷

Po takratni praksi je tudi količevska tovarna dobila za vodstvo posebnega delegata. Prvi je bil Tone Cerar, imenovan na to mesto z dekretom z dne 27. junija 1945. Dekret je temeljil na odloku AVNOJ z dne 21. novembra 1944 (ta odlok je govoril o prehodu sovražnega imetja v državno last, dalje o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb, končno o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile).²⁸

Kot drugi delegat je 24. avgusta 1945 sledil Cerarju inž. Janko Trost, nekdanji strojni inženir te tovarne (službo je nastopil že 1. novembra 1928). S tem dnem sta bili postavljeni pod državno upravo tako ljubljanska kartonažna tovarna kot količevska papirnica.²⁹ Oba obrata skupaj so ocenili na prek 17,500.000 dinarjev. Na toliko sta ju namreč ocenili komisiji dne 22. decembra 1945 (v Ljubljani) oziroma 3. januarja in 6. junija 1947 (na Količevem).

Količevska tovarna je formalno pričela poslovati kot državno podjetje šele na osnovi ukaza Prezidija Ljud. skupščine FLRJ 19. julija 1946. Kmalu zatem, dne 15. avgusta 1946, je bil postavljen za prvega rednega direktorja Lado Trampuš, pred okupacijo zaposlenec iste tovarne. Podjetje, ki je do tedaj še vedno nosilo firmo »I. Bonač sin, tovarna za papir

in lepenko, Količevo«, je bilo konfiscirano z odločbo vojaškega sodišča ljubljanskega vojnega področja, št. 1487/45 z dne 24. avgusta 1946. Kot podjetje splošnodržavnega značaja, ki je bilo podrejeno administrativno-operativnemu vodstvu Glavne uprave za industrijo celuloze, lesovine in papirja ministrstva industrije FLRJ, je bilo utemeljeno z odločbo vlade FLRJ prav 31. decembra 1946. V register državnih gospodarskih podjetij so ga vpisali 21. marca 1947. Tovarna je nadaljevala proizvodnjo z imenom »Tovarna papirja, kartona in lepenke, Količevo«.

Organizacija dela in poslovanja sploh je bila fiksirana z objavo in uveljavitvijo »Pravil o organizaciji in poslovanju podjetja, Tovarna papirja, kartona in lepenke, Količevo« ter posebnega »Delavskega reda podjetja«. Oboje je izšlo 28. februarja 1947. Delo v podjetju je bilo razdeljeno na naslednjih šest oddelkov: 1. fabrikacijsko-planski oddelek (imel je tri odseke), 2. računovodski oddelek (s šestimi odseki), 3. materialni oddelek (štirje odseki), 4. prodajni oddelek (se je tudi delil v štiri odseke), 5. tehnični oddelek (sedem odsekov), 6. tajništvo. Odločujoči organ podjetja je postal direktor, strokovni svet je bil le njegov posvetovalni organ, torej organ brez izvršilne moči. Pravila so namreč določala le, da sme imeti podjetje svoj »strokovni svet«. Količevska papirnica ga je imela; bil je sestavljen največ iz sedmih članov (strokovnjakov tovarne). Imenovala ga je Generalna direkcija zvezne industrije celuloze, lesovine in papirja. Enega člana je odredila sindikalna organizacija. Odločba o postavitvi oziroma imenovanju strokovnega sveta za Količevo je izšla 24. junija 1947, torej že v okviru prve petletke.

Predhodnik tega strokovnega sveta so bili tako imenovani »obratni sestanki« tovarniškega vodilnega kadra. Tu so obravnavali najvažnejše tekoče probleme tovarne. Sestanki so se sklicevali od 14. novembra 1946 dalje. Točno dve leti pozneje so se pričele sklicevati konference direktorjev vseh jugoslovanskih tovarn papirja. Na konferencah so obdelovali najaktualnejše naloge, ki so bile v zvezi z opravljanjem nalog letnih planov v okviru petletke in s splošno problematiko posameznih tovarn (enako seveda papirniške industrije kot celote).

Da bi se čim boljše izpolnil plan prve petletke, so se pričele uvajati v drugi polovici leta 1947 norme za posamezne vrste dela. Do konca leta so na Količevem vključili v normirano delo že 85 % delavcev.

Z odredbo vlade FLRJ z dne 3. marca 1950 je prešlo podjetje v gospodarsko upravo Ljud-

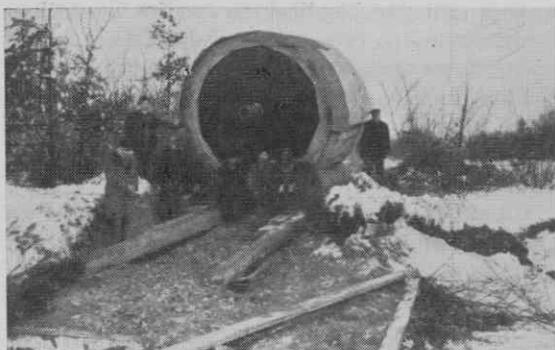
ske republike Slovenije oziroma njene Glavne direktije kemične industrije ministrstva za industrijo LRS. Dotedanji naslov podjetja se je skrajšal v »Papirnico Količevo«.³⁰

Skoraj istočasno s temi spremembami so prešli na nov sistem planiranja proizvodnje (tako imenovani »družbeni plan«). Zaradi tega prehoda se je pokazala v sami proizvodnji krajša kriza. Zaključek vseh sprememb pomeni izvolitev prvega delavskega sveta dne 16. septembra 1950. S tem je tovarna prešla iz rok administrativno vodenelega gospodarstva v roke neposrednih proizvajalcev, to je količevskih papirničarjev.

Nova uprava tovarne je kmalu pričela obravnavati vprašanja o postavitvi novega velikega modernega kartonskega stroja (KS II). Prve priprave pripadajo letu 1954. Gradbena dela so se pričela v aprilu 1959, prav na državni praznik 29. novembra 1960 pa je stroj pričel z redno proizvodnjo. Stroj ima zmogljivost 10.000 ton ali 1000 vagonov raznih kartonov na leto. Končali so tudi montažo nove parne turbine z zmogljivostjo 1700 kVA.³¹

Prav v zvezi z delom v tovarni naj omenimo še problem, o katerem se je že v stari Jugoslaviji precej govorilo in pisalo. To je vprašanje zaposlitve domačih in tujih strokovnjakov. Domača univerza je zaživela šele po prvi svetovni vojni in zato še nekaj let ni mogla dati industriji domačih strokovnjakov, industrija papirja je pa sploh potrebovala le majhno število redkih specialistov, to je, inženirjev za proizvodnjo papirja. Če so slovenski študentje pred prvo svetovno vojno že študirali tehniške znanosti, potem so se odločili za tiste, ki so jim nudile široke možnosti zaposlitve (gradbeništvo, strojništvo, elektrotehnika).

Kako je bilo s strokovnjaki na Količevem? Prvi delovodja za izdelavo sive lepenke se je pisal Furlan in se je vrnil leta 1920 v domovino iz avstrijskega dela Štajerske. Konec 1923 je tovarna pridobila za delo Franceta Kocjančiča, dobrega strokovnjaka za vse vrste papirja in kartona (Kocjančič je bil rojen 25. januarja 1889 v Ljubljani). Bil je povratnik iz Amerike in je nameraval doma izdelovati sanitetni material iz bombaža (leta 1930 se je osamosvojil, to je, izstopil iz papirnice, odkupil od Bonača neko poslopje na Viru pri Domžalah in ga preuredil v tovarno sanitetnega materiala; ta obratuje še danes). Po Kocjančičevem izstopu ni bilo v tovarni dve leti nobenega dobrega strokovnjaka za kartonski stroj.

Primitivni transport valja za papir prek Bistrice pozimi 1932

Izdelavo lepenke so sprva vodili razni tujci. Znana sta Čermak in Wolf. Ker sta oba še vedno znala tudi češko, sta se kar dobro sporazumevala z delavci.

Vodja količevske mehanične delavnice je bil od leta 1924 dalje Ciril Škrjanc, vodja elektrodelavnice pa Franjo Vidmar, ki je prišel na Količevo 1927. leta; ta je vodil tudi hidrocentrale, naprave za oskrbo fabrikacijske in pitne vode, prevzel pozneje še termoelektrarno in parne naprave ter nadzoroval električne pogone v tovarni; uredil je tudi prvo trafo postajo. Stavbenik Jože Karlovšek je vstopil v tovarno leta 1926, prav ko se je pričela graditi hidroelektrarna na Duplici; od tedaj dalje je vodil vsa gradbena dela kot projektant in gradbeni vodja.

Kartonski stroj sta pomagala montirati samo dva nemška monterja, vsa druga dela so opravili domači monterji pod Škrjančevim in Vidmarjevim vodstvom. Strojvodje za ta kartonski stroj so bili še tujci; od delovodij se navajata imeni Heber in Ricker. Ta dva sta izdelovala na novem stroju kromo karton. Od leta 1923 do 1927 je bil obratovodja domačin Janžekovič. Od drugih tujih strokovnjakov so znani Šindelar, Buchmayer, Hable, Weiger, Albrecht, Lamberda, Mayer, Leroh (Čehi in Avstrijci). Po letu 1930 so se pričeli uveljavljati domači strojvodje Janez in Jakob Jasenc, Franc Hiršman, Anton Korošec, Anton Jaklič, Franc Brajer, Viktor Remec, Franc Grošelj.

Po Kocjančičevem odhodu so nastale težave v letih 1930—1932. Razni tujci se niso obnesli in so jih kmalu odslovili. Po inž. Somogyju, ki je služboval na Količevem nekaj let, sta 1931 nastopila domačina inž. Stane Bonač in inž. Vladimir Šega. Oba sta diplomirala iz papirniške in elektrotehniške stroke na univerzi v Grenobleu v Franciji. Inž. Stane Bonač (podjetnikov nečak) je prejel 20. oktobra 1936 prokuro in postal tehnični direktor, inž. Šega

je bil obratni inženir od 20. julija 1931 dalje. Pozneje sta prišla še inž. Jože Krisper (nastopil 1. avgusta 1935 kot elektrotehniški inženir) in inž. Stane Skok (nastopil 7. avgusta 1933 in bil kot strojni inženir vodja proizvodnje skozi ves čas do odhoda v partizane v letu 1944) ter absolventi ljubljanske tehniške srednje šole Ivo Remiaš (nastopil 7. avgusta 1933), Ivo Duhovnik, Janez Dobnik, Karel Šmit. Remiaš je prevzel neposredno vodstvo izdelave lepenke in moderniziral to proizvodnjo.³² Ko je bil v času od 7. oktobra 1940 do 31. marca 1941 pod okriljem Združenih papirnic prvi specialni papirničarski tečaj na Srednji tehniški šoli v Ljubljani, so ga izmed 20 slušateljev obiskovali tudi inž. Jože Krisper, Ivo Remiaš in Ivo Duhovnik.³³

Izmed tujcev je bil dober praktik in inštruktor inž. Anton Wultsch, ki je nastopil službo 1. januarja 1933; do takrat je bil vrsto let obratni direktor papirnice v Vevčah. Ko je sredi leta 1934 moral Wultsch zapustiti količevsko tovarno, je mesto tehničnega direktorja prevzel inž. Stane Bonač. Inž. Vladimír Šega je odšel po treh letih dela leta 1933 v neko bolgarsko tovarno papirja, inž. Janko Trost v začetku leta 1937 v vevško papirnico, tehnik Duhovnik v tovarno celuloze v Gorici, Dobnik 1939 v videmsko tovarno celuloze, Remiaš je postal oddelkovodja oddelka za specialne vrste lepenk, tudi za azbestno. Pod vodstvom inž. Krisperja so se izdelovali pergamentni in pergamin papirji. Azbest z dolgimi vlakni je prihajal iz Romunije; azbestno lepenko so izdelovali nekako od 1933 dalje.³⁴

Od osvoboditve dalje so vodili tovarno izključno sami domači strokovnjaki. Tehnični direktorji so bili sprva ljudje, ki so delali v tovarni že pred okupacijo in so zato tovarno in njene probleme dobro poznali. Prvi direktor je bil inž. Jože Krisper (po osvoboditvi se je prvi vrnil na Količevo). To funkcijo je imel po odločbi dekreta ministrstva za industrijo in rudarstvo od 17. maja 1945 do 30. oktobra 1947, ko je bil po službeni potrebi premeščen iz tovarne na Generalno direkcijo kot višji industrijski inženir. Na Količevem ga je zamenjal inž. Vladimír Šega; ta je imel odgovorno mesto do konca aprila 1951, nakar je bil za njim več kot deset let tehnični direktor Ivo Remiaš. S 1. septembrom 1961 je prevzel to dolžnost inž. Avgust Pavlin (bil je od 1. marca 1954 dalje obratni inženir iste tovarne).³⁵

Še prej kot tehnični sektor je dobil svojega direktorja komercialni oddelek. Že od 7. maja 1945 je skozi deset let fungiral kot komer-

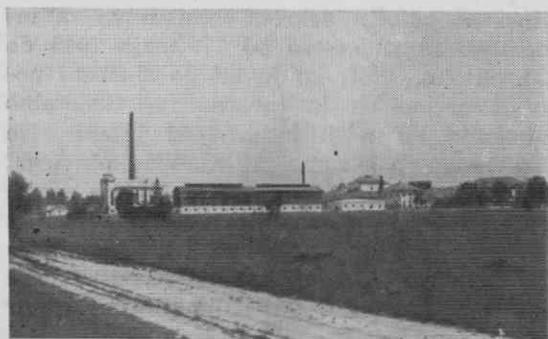
cialni direktor Jože Hočevar. Dne 1. maja 1955 ga je zamenjal Dušan Kosmina.³⁶ Kot je videti, je ta oddelek doživljal izmed vseh oddelkov še najmanj sprememb.

DELAVSTVO KOLIČEVSKÉ PAPIRNICÉ

Pri presoji zgodovine delavskega gibanja na Količevem ne smemo pozabiti, da je bila tovarna zgrajena šele leta 1920 in v čisto kmečkem okolju. Ker je delavstvo kot družbeni razred pričelo tu komaj nastajati, niso delavske organizacije imele kakšne posebne tradicije; poleg tega je vladajoči meščanski razred z vrsto radikalnih posegov prav v citiranem letu močno zdesetkal vse revolucionarne politične organizacije.

Dovoljene so bile samo delavske strokovne organizacije. Zato so bile volitve za obratne delavske zaupnike vedno zelo živahne. Delavski zaupniki so bili namreč edini zakoniti predstavniki delavcev po tovarnah in so se vneto borili za njihove koristi.

Ni še temeljito raziskano, katera delavska strokovna organizacija je bila prva, ki je organizirala količevsko delavstvo, niti se še ni ugotovil točen datum takšnega organiziranja. Zanesljivo pa je, da je v februarju 1935 Jugoslovanska strokovna zveza (krščanski socialisti) spet pričela pripravljati svojo organizacijo na Količevem. Ta »spet« je dokaz, da se je že pred tem delavstvo razgibalo, verjetno pod vplivom vevških papirničarjev (ti so bili po večini člani Jugoslovanske strokovne zveze), da pa je organizacijsko delo zamrlo.³⁷ Do konca leta 1935 je JSZ pridobila v svoje vrste 200 članov. Vendar so bili že v avgustu toliko organizirani, da so si za voditelja izbrali popularnega Franca Bukovca. Ta takrat 25-letni mladenič je prišel v papirnico z Jesenic leto dni prej, po poklicu je bil kovinostrugar.

Papirnica Količevo z juga. Poljska pot v ospredju je danes asfaltirana cesta, ki ima ime po narodnem heroju Francu Bukovcu. Okoli tovarne so delavci in tovarna zgradili množico stanovanjskih hiš in drugih poslopj

Dva dni po izvolitvi za vodjo zaupnikov je bil Bukovec odpuščen z dela. Delavstvo je proti temu protestiralo na ta način, da je v soboto dne 17. avgusta 1935 po opoldanski zameni ustavilo delo in predložilo podjetju naslednje štiri zahteve: 1. Bukovec se mora ponovno sprejeti na delo, 2. glavni krivec inž. Wultsch mora zapustiti tovarno, 3. delavstvu se mora priznati svoboda organizacije, 4. zaradi tega spora ne sme izvajati podjetje nobenih posledic.

Ko je Wultsch res zapustil tovarno, so na pogajanjih med podjetjem in delavstvom sklenili, da se podpišeta dogovor o spremembah mezd in dogovor o poslovnem redu (nekakšni kolektivni pogodbi). Sporazumeli so se tudi o tem, da podjetnik prizna strokovno organizacijo. Sporen je ostal le ponovni sprejem Bukovca na delo. Zato je stavka trajala dalje. V vsem času stavkanja je delavce podpirala vsa okolica. Tako je mogla delovati kuhinja, ki je vse stavkajoče oskrbovala z zadostno in toplo hrano trikrat dnevno.³⁸

V začetku oktobra se je podjetje približalo delavskim zahtevam in po osmih tednih se je stavka končala 14. oktobra 1935. Sporazum je obsegal naslednje točke: 1. zaradi stavke se ne bodo izvajale nobene posledice, 2. delavska strokovna organizacija se prizna, 3. podjetje prizna delavcem šest obratnih zaupnikov, 4. mezde se zvišajo za 10 %, 5. delovni red se bo izdelal sporazumno, 6. ravnatelj inž. Wultsch mora za vedno zapustiti tovarno (to se je zgodilo že prej).³⁹

Ta uspeh je delavske vrste še bolj strnil. Po ponovnem pričetku dela je bil 8. decembra 1935 občni zbor JSZ za Količevo in okolico. Za predsednika so izvolili Jožefa Avseca, za podpredsednika Jožeta Pirca, za tajnika Viktorja Burgarja itd., za odbornike pa Franca Bukovca, Andreja Ravnikarja, Vinka Klopčiča itd. Organizacijski zaupniki so postali Ciril Sitar, Viktor Gostič, Ivana Aleševa, Franc Burgar in drugi. Ob tej priložnosti so napravili nabiralno akcijo z namenom, da kupijo darilo za Bukovca (ta za akcijo ni vedel) v znamenje hvaležnosti za njegovo požrtvovalnost. Bukovec se je sicer za darilo zahvalil, a ga energično odklonil, češ, naj se nabrani denar raje razdeli med delavce, ki še niso bili takrat zaposleni.⁴⁰

Konec leta so se tudi približali dnevi o razgovorih za volitve delavskih zaupnikov za leto 1936. Sklenili so, sestaviti enotno listo, namreč listo JSZ, ker se druge liste niso predložile. To enotno listo so na sestanku 6. januarja soglasno sprejeli, za obratne zaupnike pa izvolili Franca Bukovca, Franca

Avblja, Jožefa Avseca, Jožefa Pirca, Mihaelo Jermanovo (poznejšo Bukovčevo ženo), Angelo Pečnikovo — in šest namestnikov. Za starešino delavskih zaupnikov so izvolili Bukovca, za tajnico Jermanovo.

Kot končni rezultat pogajanj med delavstvom in podjetjem so 14. julija 1936 objavili »Poslovni red tovarne papirja I. Bonač sin, Količev«. Ta red je razdelil delavstvo v deset mezdnih skupin. V prvo je uvrstil strojevodje kartonskih in papirnih strojev, v deseto delavke sušilnice in sortirnice starega papirja. Za nadure se je določil 50-odstotni pribitek, za delo ob nedeljah in praznikih 60-odstotni pribitek (za praznike so razglasili 10 dni, med njimi tudi 1. maj). Za posebno umazana ali naporna dela, na primer v kanalih, vročih sušilnih bobnih in podobno, so delavci prejeli za te dni 100-odstotni pribitek. Neprekinjeno nočno delo kot tako se ni posebej nagrajevalo.⁴²

Statistike nam povedo, da je bilo približno ob tem času zaposlenih v papirniški stroki na Slovenskem nekako 2000 delavcev, da pa je imelo le okoli 1500 ali 75 % delavcev urejeno delovno razmerje s kolektivno pogodbo. V nekaterih drugih panogah je bilo stanje še mnogo slabše (na primer med stavbnimi, lesnimi, gozdnimi delavci itd.).⁴³

Dne 10. januarja 1937 so bile spet volitve delavskih zaupnikov v tovarni. Izvoljeni so bili Franc Bukovec, Alojzij Kržan, Valentin Rems, Andrej Ravnikar, Antonija Bevc, Frančiška Novak — in šest namestnikov. Mesec dni za temi volitvami je bil občni zbor tovarniške podružnice JSZ. Za predsednika so izbrali Jožeta Avseca, za tajnika pa Franca Bukovca — itd. Kot že večkrat prej je tudi sedaj govoril Bukovec in sicer o nujnosti delavske organizacije. Potem so delavci razpravljali še o potrebi lastnega delavskega doma na Količevem. Za izobrazbo vsega delavstva so uvedli predavanja. Na enem takih predavanj je govoril Bukovec o razvoju delavskih strokovnih organizacij.⁴⁴

V splošnem so šle konkretne težnje količevskega delavstva za tem, da se čim bolj približajo vevškim delavcem, zlasti seveda glede mezd, kajti vevški delavci so bili najboljše plačani delavci izmed vsega jugoslovanskega papirniškega delavstva. S to perspektivo v mislih so postavili količevski delavci vodstvu podjetja svoje zahteve. Toda prišlo je do meznega spora. JSZ je zato prosila bansko upravo za posredovanje in na razpravi 1. junija 1937 je prišlo do sporazuma. Sklenili so, da bodo od 4. junija dalje prejeli delavci naslednje mezde:⁴⁵

Delavci	din na uro
I. kategorije	8,25
II. kategorije	5,40
III. kategorije	5,15
IV. kategorije	4,75
V. kategorije	4,40
VI. kategorije	4,15
VII. kategorije	4,00
VIII. kategorije	3,25
IX. kategorije	3,00
X. kategorije	2,75

Ta sporazum naj bi veljal leto dni; če se ne bi odpovedal mesec dni pred rokom, naj bi se podaljšal še za eno leto. V glavnem so se delavci borili za boljše mezde še dalje in že proti koncu leta 1937 je bilo podjetje prisiljeno, da je zvišalo mezde za okoli 15 %. Te mezde so veljale približno leto dni; potem so zaradi draginje pričeli delavci oktobra 1938 novo mezdno gibanje in gibanje za sklenitev prave kolektivne pogodbe. Dosegli so tako imenovani prispevek, ki je za samske delavce in delavke znašal 200 din, za poročene 300 din. Prispevek je veljal za čas od 1. julija 1938 do 31. marca 1939.⁴⁶

Medtem je bil 8. januarja 1938 spet občni zbor podružnice JSZ; v odboru ni bilo več Bukovca.⁴⁷ Ta je namreč medtem postal član komunistične partije Slovenije in se je posvetil drugemu delu.

Novi odbor je vodil proti koncu julija novo mezdno gibanje za povišanje nabavnega prispevka. Gibanje je uspelo, ker je po novem odpadlo na delavca po 216 din (določili so namreč, da se prispevek letno poviša za skupnih 54.000 din, delavcev pa je v tovarni bilo 250).⁴⁸

S septembrom 1939. leta je svet zajela druga svetovna vojna, z njo pa neizbežna draginja. V teh okoliščinah je 12. decembra 1939 zahtevalo količevsko delavstvo zvišanje mezd za 25 % in delno prekategorizacijo. Pri pogajanjih je bilo podjetje pripravljeno dati 4 din draginjske doklade na dan, vendar je pozneje le obveljala v glavnem delavska zahteva. Zvišanje za okoli 22 % je veljalo od 1. januarja 1940 dalje. Nova mezdna tarifa je bila naslednja:⁴⁹

Za moške	Za ženske
od 8,25 din na 8,60 din	od 3,00 din na 3,75 din
od 5,40 din na 6,25 din	od 2,75 din na 3,50 din
od 5,15 din na 5,80 din	(drugih kategorij za ženske ni bilo)
od 4,40 din na 5,20 din	
od 4,75 din na 5,20 din	
od 4,15 din na 5,10 din	
od 4,00 din na 4,75 din	

Ker je draginja naraščala hitreje kot mezde, so sprožili delavci novo mezdno gibanje v januarju 1941, saj je kljub novim mezdnam iz januarja 1940 zaostajala kupna moč mezd za okoli 20 % za draginjo. Zato so vložili de-

lavci 12. januarja 1941 — torej slabe tri mesece pred okupacijo Jugoslavije — naslednjo zahtevo: draginjske doklade naj se spremenijo v urne mezde in te naj se zvišajo še za 1,50 dinarja na uro; uvedejo naj se družinske doklade za ženo, ki ni zaposlena, po 250 din mesečno in za vsakega otroka po 70 din mesečno; ukine naj se moška kategorija 4,75 din na uro, ker mezda ne ustreza za tako težko delo. Podjetnik je pogajanja odklanjal, delavci pa so vztrajali pri svojem.⁵⁰ Okupacija je položaj popolnoma spremenila in nacisti so vpeljali svoj sistem odnosa do delavcev.

Med delavci, ki so odšli v partizane, je bil tudi Bukovec, ki si je nadel partizansko ime Ježovnik. Poleti 1942. ga je ubila bomba. Zaradi raznih zaslug so ga 15. julija 1952 proglasili za narodnega heroja.⁵¹

OPOMBE

1. Prim. Slov. biograf. leksikon, I, str. 52 (avtor članka Avgust Pirjevec). — 2. Fran Bonač, ustni podatek. — 3. Fran Bonač, Ob moji 75-letnici, v Ljubljani, 20. oktobra 1955, str. 3 (tipkopis avtobiografskega značaja, ki obsega 12 strani; eden izmed redkih izvodov je v moji lasti). — 4. Okrožno sodišče v Ljubljani, register, Posam. II, 81. — 5. Ibidem. — 6. Mestni arhiv ljubljanski, Reg I, fasc. 859, št. spisov 1041, 6730, 9180. — 7. Bonač, Ob moji 75-letnici, str. 2. — 8. Ibidem, str. 6—8. — 9. Mestni arhiv ljubljanski, Arhiv Združenih papirnic Vevče, Goričane in Medvode d. d. v Ljubljani, fasc. 20, ovoj 8 in fasc. 82, ovoj 3. — 10. Ibidem, fasc. 1, ovoji 1, 2, 4 in 5, dalje še Ljubljanski velesjem ob desetletnici 1921—1930. Uredil Milan Dular. Ljubljana 1930, str. 7, 20—21, 36—39. — 11. Med spisi v Bonačevem privatnem arhivu. — 12. F. Bonač, Ob moji 75-letnici, str. 6—8. — 13. Okrož. sodišče v Lj., združni register, Druž II, 58. — 14. Prim. op. 12. — 15. Mest. arhiv lj., Arhiv Združenih papirnic, fasc. 83, ovoj 7. — 16. F. Bonač, Ob moji 75-letnici, str. 9. — 17. Okrož. sodišče v Lj., Posam II, 81 in Posam II, 276. — 18. Fran Bonač, Razvoj tovarne za lepenko in papir na Količevem, str. 2 (tipkopisni spomini, nekakšno dopolnilo k avtografiji; tu ima tudi sicer mnogo podatkov o svojih obratih. Eden izmed redkih izvodov je v moji lasti). V svoji avtografiji pravi Bonač na str. 4 naslednje: »Bil sem ves čas na italijanski fronti od julija 1914 do oktobra 1918, sprva pri bataljonu, zadnje leto pa kot komandant avtokolone, ki sem jo ob prevratu iz lastnega nagiba, zavedajoč se njenega gospodarskega in vojaškega pomena, v celoti pripeljal v Ljubljano in izročil narodni vojski, pri kateri sem potem služil še do konca leta.« — 19. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1934 do 1937 (hrani jih tajništvo). — 20. Prim. op. 4. Podatki pravijo, da je bil 2. junija 1928 vpisan naslov »Ljubljanska kartonažna tovarna in papirna industrija I. Bonač sin«, vendar je tovarna na Količevem uporabljala svoj žig z besedilom »Tovarna za papir in lepenko I. Bonač sin, Količevo,

p. Domžale«. — 21. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1934—1937 in 1937—1939 ter spisi v Bonačevem privatnem arhivu. — 22. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1927—1960. — 23. Fran Bonač, ustni podatek. — 24. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1927—1960. — 25. Prim. moj članek Jugoslovanska industrija papirja do osvoboditve v Zgodovini. časopisu XII—XIII, 1958—59, str. 212—230. — 26. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz okupacijske dobe, dalje Bonačevi ustni podatki. — 27. Inž. Jože Krisper, ustni podatek, dalje Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1945 do 1947. — 28. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1945—1948. — 29. Ibidem. — 30. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1947—1950. — 31. Prim. brošuro »Papirnica Količevo 1920—1935—1950—1960«, Količevo 1960, str. 22. — 32. F. Bonač, Razvoj tovarne za lepenko in papir na Količevem, str. 6. — 33. Za tečaj podatki v Mest. arhivu lj., Arhiv Združenih papirnic, fasc. 72, ovoj 8, dalje ustni podatki inž. Jožeta Krisperja ter Iva Remiaša; ta mi je tudi pokazal svoje spričevalo o uspešno končanem tečaju. Predavali so dr. inž. Miloš Krofta, inž. Zdenko Kokalj in inž. Maširevič, vsi vodilni inženirji tovarne papirja na Vevčah. — Za vodilne strokovnjake na Količevem prim. še arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1927—1941. — 34. Prim. op. 32. — 35. Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1950—1960. — 36. Ivo Remiaš, ustni podatek. — 37. Arhiv JSZ (hrani ga Inštitut za zgod. del. gibanja, Lj.), spisi za leta 1928 do 1938 in Delavska pravica z dne 22. avgusta 1935. Prvi, ki so pričeli agitacijsko delo v tovarni že leta 1928, so bili vevški papirničarji, organizirani v JSZ. Ti so sploh imeli velik vpliv na količevske delavce; hodili so jim predavat, jim posredovat izkušnje glede vodenja stavk in podobno (enako so pomagali organizirati tudi radeške papirničarje). Količevski krščanski socialisti so kmalu po organiziranju prestali prvo preizkušnjo o priliki poganj za preklic odpustitve nekaterih delavcev. Pogajanja s podjetjem so uspela le delno. Tistim, ki niso bili več sprejeti na delo, je organizacija izposlovala podporo. — 38. Delavska pravica z dne 29. avgusta 1935, 5. septembra in 12. septembra ter 19. septembra 1935. — 39. Del. pravica 17. okt. 1935. — 40. Del. pravica 12. dec. 1935. — 41. Del. pravica 16. jan. 1936. — 42. Arhiv Papirnice Količevo, »Poslovni red« (med spisi iz let 1935—1940); dalje še Mest. arhiv lj., Arhiv Združenih papirnic, fasc. 77. — 43. Arhiv JSZ, fasc. 5. — 44. Del. pravica 14. jan. in 25. febr. 1937, O Bukovcu, takratnih sestankih članov KPS v domžalski okolici in o stavki sami prim. tudi zapisek govora, ki ga je imel o priliki proslave 20-letnice količevske stavke direktor tovarne Ivo Sonc (Arhiv Papirnice Količevo, spisi iz let 1950—1955). — 45. Del. pravica 10. jun. 1937. — 46. Del. pravica 13. okt. 1938. — 47. Del. pravica 19. jan. 1939. — 48. Del. pravica 26. jul. 1939. — 49. Del. pravica 1. febr. in 29. febr. 1940. — 50. Del. pravica 20. febr. 1941. — 51. Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, Beograd 1957, str. 109, dalje Tone Fajfar, Odločitev, Ljubljana 1966, str. 176.